

D E VERSOBERING VAN DE NEDERLANDSE VERZORGINGSSTAAT

De Nederlandse verzorgingsstaat ondergaat ingrijpende veranderingen. De overheveling van rijkstaken in het sociale domein naar het lokale niveau is daarvan momenteel de belangrijkste. Deze lokalisering van de verzorgingsstaat is het voorlopige sluitstuk van een langer proces van reconstructie en versobering van de arrangementen op het terrein van de sociale zekerheid, dat rond 1980 begon. Daarmee kwam een einde aan de na de Tweede Wereldoorlog opgebouwde verzorgingsstaat als maatschappijvorm. De zoektocht naar een andere verzorgingsstaat is nog in volle gang.

OPBOUW EN EXPANSIE (1945-1980)

Maatregelen op het gebied van sociale zekerheid werden niet pas na de Tweede Wereldoorlog genomen. Het ontstaan van de verzorgingsstaat heeft een lange voorgeschiedenis, maar de ellende van de crisis van de jaren dertig van de twintigste eeuw, gevolgd door de Tweede Wereldoorlog, brachten de naoorlogse politici ertoe over te gaan tot de opbouw van een stelsel van sociale-zekerheidsarrangementen dat vóór die tijd ongekend was. Nederland werd van achterblijver koploper.

Dit stelsel was gebaseerd op een gedachtegoed dat in het midden van de twintigste eeuw was ontwikkeld. De ellende van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog hadden de noodzaak voor de sociale arrangementen sterk vergroot. Het inzicht dat marktfalen tot overheidsinterventie noopt, werd breed gedeeld. Keynes domineerde het economische denken. Inkomensbescherming was belangrijk om de binnenlandse consumptie op peil te houden. En in Nederlandse regeringskringen was ook het gedachtegoed van de Britse econoom Beveridge, die in 1942 zijn plan *Social Insurance*

RUUD KOOLE

werd geboren in 1953 in Rilland-Bath (Zeeland). Hij studeerde geschiedenis in Groningen en politieke wetenschappen in Parijs. Hij was voorzitter van en senator voor de Partij van de Arbeid. Hij werkt als hoogleraar politieke wetenschappen aan de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek en publicaties betreffen met name de legitimiteit van politieke instituties, het functioneren van politieke partijen en de politieke geschiedenis van Nederland.

Adres: Koole@fsw.leidenuniv.nl

---

and Allied Services had gepubliceerd, invloedrijk. Het land moest opnieuw worden opgebouwd en wel op een sociaal verantwoorde wijze. De brede coalities met als kern de katholieke KVP en de sociaaldemocratische PvdA onder leiding van de PvdA'er Drees deden dat in een periode van relatief beperkte overheidsmiddelen. De sociale regelingen in de eerste opbouwperiode corresponderen daarmee. Zij beperkten zich tot de leniging van dringende noden en tekorten.

In de expansieperiode vanaf midden jaren zestig veranderde dit. Steeds vaker kwamen in plaats van de dringende noden, ook andere wensen centraal te staan. De sterk groeiende economie in de jaren zestig maakte van Nederland een zeer welvaarend land, dat bovendien bleek te beschikken over een grote voorraad aardgas, waarvan de opbrengsten voor een belangrijk deel ten goede kwamen van de overheid. Het aantal sociale regelingen breidde zich verder uit, maar ook bestaande regelingen werden veel breder toepasbaar. Dat resulteerde in de jaren zeventig in een uitgebreid stelsel van verzekeringen en voorzieningen, gericht op inkomensbescherming. Dat stelsel bestond grofweg uit drie categorieën:

1. Werknemersverzekeringen

Verzekeringen voor werknemers gericht op uitkeringen bij onder meer ziekte (Ziektewet of ZW, 1930), werkloosheid (Werkloosheidswet of WW, 1949) en arbeidsongeschiktheid (Wet Arbeidsongeschiktheid of WAO, 1967). Gefinancierd met premies die door werknemers worden betaald.

2. Sociale voorzieningen

Regeling voor alle burgers om hen te voorzien van middelen voor basisbehoeften wanneer zij daar zelf niet toe in staat zijn (Algemene Bijstandwet, 1965). Betaald uit de schatkist.

3. Volksverzekeringen

Verzekeringen voor iedereen, betaald uit algemene fondsen, die gevuld worden door premies betaald door werknemers (behalve de kinderbijslag, die uit belastingen wordt betaald). Voorbeelden: de Algemene Ouderdomswet (AOW, 1956), kinderbijslag (AKW, 1962).

CRISIS EN VERBOUWING (1980-2015)

Nederland kreeg in de jaren zeventig van de twintigste eeuw met economische tegenwind te maken. Twee oliecrises troffen het land met zijn zeer open economie hard. De werkloosheid liep sterk op en de overheidsfinanciën kwamen onder druk te staan. Gasinkomsten en het aangaan van leningen konden niet voorkomen dat het tekort op de overheidsbegroting opliep tot 10,7 procent in 1982. Daarmee kwam ook de houdbaarheid van de Nederlandse verzorgingsstaat in het geding. De uitgaven aan sociale zekerheid waren namelijk sterk gegroeid: van 4 procent van het bruto binnenlands product (bbp) in 1950 naar 17 procent in 1983. Consensus over hoe de overheidsfinanciën op orde gebracht moesten worden, ontbrak. Dat had alles te maken met de veranderende politieke verhoudingen sinds het midden van de jaren zestig. Door technologische, economische en maatschappelijke ontwikkelingen, die in de jaren zestig elkaar versterkten, veranderde de Nederlandse samenleving in korte tijd van een verzuilde, tamelijk conservatieve samenleving in een ontzuilde, open maatschappij. Processen van individualisering en secularisatie beïnvloedden ook de politieke verhoudingen. Door het toenemende aantal zwevende kiezers ontdooide het partijstelsel. De confessionele partijen zagen hun aanhang slinken en nieuwe politieke partijen ontstonden, geholpen door het zeer proportionele kiesstelsel dat sinds 1917 in Nederland bestaat. Tijdelijk verdween ook de op consensus gerichte stijl van politiek bedrijven. In die sfeer van polarisatie was het niet eenvoudig om elkaar te vinden in een gezamenlijke aanpak van de economische crisis.

Begin jaren tachtig greep het centrumrechtse kabinet-Lubbers, dat zichzelf als “nonsense” betitelde, in. Ambtenarensalarissen en sociale uitkeringen werden gekort en onder zware druk van de regering sloten vakbonden en werkgeversorganisatie in 1982 in Wassenaar een akkoord, waarin loonmatiging aan arbeidstijdverkorting werd gekoppeld. Het gezamenlijke doel was het creëren van meer banen. Dit akkoord markeert het begin van een terugkeer naar consensuspolitiek, ook tussen werkgevers en

vakbonden (de zogeheten “sociale partners”). Er was echter wel iets veranderd. Inderdaad werd in het begin van de jaren tachtig de stijl van confrontatie weer vervangen door onderhandelingen, maar de krachtsverhoudingen wijzigden zich ten nadele van de vakbonden.

Ten eerste noopten de grote tekorten op de overheidsbegroting tot ingrijpen, waarbij de uitgaven voor arbeidsvoorwaarden en sociale voorzieningen niet konden worden ontzien. De positie van de vakbeweging veranderde daardoor van een offensieve (op uitbreiding van voorzieningen gerichte) strategie in een defensieve (behoud van verworvenheden). Hierdoor werd het op de duur ook lastiger een jongere generatie aan zich te binden, omdat zij die defensieve strategie begrepen als een verdediging van de belangen van een oudere generatie.

Ten tweede droegen de veranderende politieke verhoudingen bij aan een verzwakking van de positie van de vakbonden. De secularisatie had de positie van de christelijke partijen verzwakt, die met name kiezers verloren aan de groeiende liberale partij, de VVD. Dat betekende dat de christelijke vakbonden op minder stevige steun van de christendemocraten konden rekenen, niet alleen door de verminderde omvang, maar ook omdat de christelijke partijen (die in 1980 zouden fuseren tot het CDA) in electorale concurrentie met de liberalen kwamen.

Ten derde raakte het internationale politieke discours steeds meer beïnvloed door wat het neoliberalisme is gaan heten en dat als centraal kenmerk “minder overheid, meer markt” heeft. Dit gedachtegoed gaf voorstanders van een slankere overheid in Nederland de wind in de zeilen. De globalisering zou dat volgens hen ook noodzakelijk maken.

VAN BESCHERMING NAAR PARTICIPATIE

De combinatie van de noodzaak het tekort op de overheidsbegroting terug te dringen, de veranderde politieke krachtsverhoudingen en het gewijzigde ideologische discours had haar invloed op de arrangementen van de verzorgingsstaat. Versobering werd het centrale kenmerk van de wijze waarop de verzorgingsstaat werd verbouwd, net als elders. Maar zeker zo belangrijk waren veranderingen in de samenleving zelf. De naoorlogse verzorgingsstaat paste bij de toenmalige samenleving, waarin het traditionele huishoudtype met de mannelijke kostwinner centraal stond. De sociale-zekerheidsarrangementen waren gericht op inkomensbescherming in geval van ziekte, werkloosheid en arbeidsongeschiktheid. Vanaf de jaren zestig veranderde die samenleving. Het gezinsleven veranderde. Vrouwen traden massaal toe tot de arbeidsmarkt, zij het meestal in deeltijd. Levensstijlen en arbeidsmarktpatronen wijzigden zich evenzeer. Het gevolg was dat de klassieke arrangementen van de verzorgingsstaat steeds minder goed gingen aansluiten bij de samenleving.

Willem Drees, de vader van de Nederlandse verzorgingsstaat, Foto Rijksoverheid.

Ruud Lubbers, Nederlands minister-president van 1982 tot 1994. In de jaren tachtig en negentig bezuinigde hij in de sociale zekerheid, Foto Anefo / Rob Croes.

De huidige Nederlandse minister-president Mark Rutte. Onder zijn bewind wordt de sociale zekerheid gelokaliseerd, Foto VVD / Nick van Ormondt.

Het regeringsbeleid verschoof, ook onder invloed van toenemende europeanisering, steeds meer van “bescherming” naar “empowerment” en participatie. In 2013 constateerde de koning namens de regering van VVD en PvdA in de Troonrede dat “de klassieke verzorgingsstaat langzaam maar zeker verandert in een participatiesamenleving”. De eigen verantwoordelijkheid van mensen werd sterk benadrukt. Deze beleidsrichting gaf echter maar ten dele een antwoord op de nieuwe tweedeling die in de samenleving was ontstaan: die tussen de insiders van de klassieke verzorgingsstaat (met vaste voltijdsbaan) en de outsiders van de groeiende groep van flexwerkers, zelfstandigen zonder personeel en de mensen zonder baan.

Deze uitspraak van de koning leidde dan ook tot veel discussie. Van verschillende kanten werd gesteld dat hier sprake was van een poging om koud neoliberal bezuinigingsbeleid te verbloemen met een mooi begrip. Dat kan men niet los zien van de politieke verhoudingen in Nederland, die na de millenniumwisseling opnieuw veranderden. Bij grote electorale instabiliteit kwamen ook succesvolle nationaal-populistische partijen op: eerst de LPF van Pim Fortuyn en later de PVV van Geert Wilders. Met name de laatste koppelt een xenofobe en anti-islamhouding aan de verdediging van de klassieke verzorgingsstaat. Aan de linkerkant van het politieke spectrum is de Socialistische Partij (SP) een geduchte concurrent van de sociaaldemocratische PvdA geworden. Ook de SP stelt zich behoudend op ten aanzien van de klassieke verzorgingsstaat. Deze flankpartijen oefenen electorale druk uit op de mainstreampartijen. Die laatste partijen zijn er, elk vanuit eigen inzichten,

niettemin van overtuigd dat de verzorgingsstaat gemoderniseerd dient te worden. De samenleving is veranderd, de kosten zijn te hoog en ook de internationale omgeving dwingt volgens hen tot aanpassing van het sociale stelsel en deregulering van de arbeidsmarkt. Tegelijk zijn bestaande arrangementen taai. Het resultaat van dit samenspel van krachten is een forse, maar stapsgewijze versobering en verbouwing van de verzorgingsstaat.

LOKALISERING

Ondanks alle versobering van de sociale zekerheid, bleven de uitgaven in de zorg (*cure* en *care*) stijgen: van 9 procent van het bbp in 1972 naar 16 procent nu. Vergrijzing van de bevolking en de ontwikkeling van dure medicijnen en behandelingen droegen daaraan bij. “Marktwerking” werd als een deel van de oplossing beschouwd. De zorgverzekeraars werden in een steviger onderhandelingspositie gebracht tegenover de aanbieders van zorg en medicijnen, om zo kostenreductie te bewerkstelligen. “Betere zorg tegen lagere lasten” is hierbij het streven.

Datzelfde streven ligt ten grondslag aan het besluit van het tweede kabinet-Rutte (VVD, PvdA) om de lokale overheden een grotere rol te geven in het sociale domein. In 2015 hebben gemeenten op een drietal terreinen extra taken gekregen:

Jeugdzorg, geregeld in de Jeugdwet. Voortaan zijn gemeenten ook verantwoordelijk voor de eerder door de provincies uitgevoerde jeugdzorg, de geestelijke gezondheidszorg voor de jeugd, de jeugdbescherming, jeugdreclassering, preventieve opvoedondersteuning van jeugdigen en ouders, de gesloten jeugdzorg en de zorg voor licht verstandelijk gehandicapte jongeren. Daarmee is de gemeente verantwoordelijk geworden voor vrijwel de gehele jeugdzorg.

Zorg aan langdurig zieken, geregeld in de Wet Maatschappelijke Ondersteuning 2015 (WMO-2015). Mensen met een lichtere zorgvraag die vroeger in intramurale instellingen verbleven, krijgen zorg in eigen omgeving. De gemeenten zijn verantwoordelijk voor het ondersteunen en begeleiden van de zelfredzaamheid van deze mensen met lichamelijke, verstandelijke of psychische beperkingen.

Begeleiden van mensen naar de arbeidsmarkt, geregeld in de Participatiewet. Gemeenten zijn verantwoordelijk geworden voor de (re-)integratie van niet-volledig arbeidsongeschikte (jonggehandicapte) mensen in de arbeidsmarkt. Wanneer dat niet lukt, zijn gemeenten verantwoordelijk voor het verstrekken van uitkeringen en het bieden van een voorziening voor beschut werk.

Belangrijk uitgangspunt bij de drie decentralisaties (3D) is de eigen verantwoordelijkheid. In de Jeugdwet wordt gesteld dat “de verantwoordelijkheid voor het gezond en veilig opgroeien van jeugdigen allereerst bij de ouders en de jeugdige zelf ligt”. De WMO-2015 onderstreept “dat burgers een eigen verantwoordelijkheid dragen voor de wijze waarop zij hun leven inrichten en deelnemen aan het maatschappelijk leven, en dat van burgers mag worden verwacht dat zij elkaar naar vermogen daarin bijstaan”. En met de Participatiewet wil de regering voorkomen dat burgers “onnodig afhankelijk zijn van de overheid” of “verantwoordelijkheid afschuiven op de overheid, waar zij problemen zelf kunnen oplossen”: “De regering spreekt mensen daarom uitdrukkelijk aan op hun eigen verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid voor zichzelf, maar ook voor anderen.”

De eigen verantwoordelijkheid is gekoppeld aan de verwachting dat mensen ook beter af zijn wanneer zij zoveel mogelijk op eigen benen staan. Zelfredzaamheid bevordert volgens de regering het gevoel van eigenwaarde en is daarom ook goed voor de samenleving als geheel.

Deze drie decentralisaties beogen bovendien de kwaliteit van de zorgverlening te verbeteren door voordien gescheiden hulpverleningstrajecten te integreren en in handen te brengen van besluitvormers die de lokale situatie goed kennen. Zij bouwen daarbij voort op eerdere decentralisaties in het decennium daarvoor.

Om hun nieuwe taken uit te kunnen oefenen, krijgen gemeenten er veel geld bij, maar minder dan er tot dan toe aan die taken werd uitgegeven. Aan de decentralisaties is namelijk tegelijk een grote bezuinigingsdoelstelling gekoppeld. Zo stond in het regeerakkoord van het kabinet-Rutte II in de paragraaf over de langdurige zorg: “de aanspraken worden beperkt, dienstverlening wordt versoerd en meer gericht op waar ze het hardste nodig is”. Op het budget voor de door gemeenten te verschaffen huishoudelijke hulp was zelfs een korting van 40 procent voorzien. Die bezuinigingen kunnen worden opgevangen, zo is de gedachte, door de genoemde geïntegreerde aanpak op lokaal niveau, die synergiewinst moet opleveren, en door een beroep te doen op de zelfredzaamheid en het sociale netwerk van mensen.

TRANSITIE

De invoering van de drie decentralisaties brengt vanzelfsprekend de nodige fricties met zich mee. Deels waren die voorzien. Allerlei transitieteams proberen deze grote veranderingen in goede banen te leiden. Soms ook leiden die fricties tot aanpassingen. Zo is de korting op de huishoudelijke hulp inmiddels verminderd, al blijft zij substantieel. De verwachting is dat, zoals gebruikelijk bij transities, na een aantal jaren transitieproblemen in de uitvoering zullen zijn opgelost.

Daarmee is de discussie evenwel niet voorbij. Niet alleen over de grote snelheid waarmee deze transitie worden ingevoerd worden zorgen geuit, ook over de mogelijkheid om de bezuinigingsdoelstelling te realiseren zonder kwaliteitsverlies zijn de nodige vragen gesteld. De Kinderombudsman, bijvoorbeeld, uitte in april 2015 forse kritiek op de decentralisatie van de jeugdzorg naar gemeenten. Kinderen zouden er de dupe van worden; niet alleen van tijdelijke transitieproblemen, maar ook door de te grote nadruk op “zelfredzaamheid” als leidend idee bij de decentralisaties. Door te hameren op “eigen kracht” en “zelfredzaamheid” ontstaat het reële gevaar dat er niet tijdig wordt ingegrepen en de veiligheid van het kind in het geding komt, aldus de Kinderombudsman (*NRC Handelsbad*, 17 april 2015). En, om een ander voorbeeld te noemen, de korting op de huishoudelijke hulp mag dan enigszins zijn verminderd, dat betekent volgens de thuiszorgaanbieders niet dat de problemen zijn opgelost. Zij stelden in oktober 2015 dat vele thuiszorgorganisaties binnen twee jaar failliet zouden gaan als beschikbare budgetten niet zouden worden verruimd. Dat een dergelijk doembeeld niet slechts een onderhandelingsinstrument was, bleek aan het einde van 2015 toen de thuiszorgorganisatie TSN met 12.000 werknemers uitstel van betaling aanvroeg.

De politieke discussie gaat vooral over dergelijke acute problemen, maar ook over de achterliggende filosofie van de decentralisaties is het debat niet verstomd. Is het grote beroep op zelfredzaamheid wel reëel? Moet naast “participatie” niet ook “bescherming” hoofddoel blijven van sociaal beleid? Is het, bijvoorbeeld, wel verantwoord om de toegang tot de speciale regeling voor jonggehandicapten (Wahjong) of die tot de sociale werkvoorziening grotendeels af te sluiten?

STRUCTUUR VAN DE STAAT

De decentralisaties raken tevens de structuur van de Nederlandse staat als geheel. In de “gedecentraliseerde eenheidsstaat” die Nederland sinds de grondwet van 1848 heet te zijn, worden nu in grote mate extra verantwoordelijkheden verschoven naar de gemeenten. Moeten die gemeenten dan niet ook beschikken over extra mogelijkheden om zelf belasting te innen? Is democratische legitimatie voor deze taken wel goed geregeld op lokaal niveau? Of Nederland voorafgaande aan deze decentralisaties in de praktijk inderdaad een gedecentraliseerde eenheidsstaat was, kan men overigens betwijfelen, maar de recente decentralisaties zijn van een omvang dat nu wel gesproken wordt van een “lokalisering van de verzorgingsstaat”. Toch blijft de vraag actueel hoe groot de beleidsvrijheid van gemeenten in de praktijk zal zijn. Formele beleidsvrijheid van gemeenten kan door *implicit centralization* toch weer teniet worden gedaan. Zo werd de Participatiewet al in 2015 iets minder decentraal door uniformering van een aantal regels om werkgevers tegemoet te komen. Belangrijk is hierbij ook de discussie over het gelijkheidsbeginsel. In hoeverre mogen gemeenten van elkaar verschillen bij zoiets belangrijks als de

toepassing van sociale grondrechten? Formele decentralisatie kan door harmonisering in de praktijk daarom uitmonden in feitelijke (re)centralisatie.

Het debat over de verbouwing van de Nederlandse verzorgingsstaat wordt vooral door de decentralisaties in het sociale domein volop gevoerd en zal voorlopig niet verstommen. De inrichting ervan is nog steeds onderwerp van felle politieke strijd. Maar de term “verzorgingsstaat” beschrijft de recente ontwikkelingen steeds minder goed. Als alternatieven zijn wel genoemd: “sociale investeringsstaat”, “activerende garantiestaat”, “participatiesamenleving”. Overeenstemming over een nieuwe term bestaat echter niet. Toch kan worden vastgesteld dat de Nederlandse verzorgingsstaat zich in een vergelijkbare, soberder richting transformeert als andere Europese verzorgingsstaten, al volgen zij daarbij wel elk hun eigen, historisch bepaalde, institutionele pad.

LITERATUUR

- Bannink, D., H. Bosselaar en W. Trommel (red.), *Crafting local welfare landscapes*, Den Haag, 2013, Eleven.
- Beer, P. de, “Het gelijk van Jan Pen”, in: *Socialisme & Democratie*, jaargang 72 (2015), nummer 5, pp. 5-21.
- Berg, Jurre van den, ‘De spagaat van de gedecentraliseerde eenheidsstaat’, in: *Beleid en Maatschappij*, Vol. 40 (2013), nr 2, pp. 205-220.
- Berkel, R. van en W. de Graaf, “The Decentralisation of Social Assistance in The Netherlands’, in: *International Journal of Sociology and Social Policy*, vol. 26 (2011), nrs. 1-2: 20-31.
- *Bruggen slaan*, Regeerakkoord VVD – PvdA, 29 oktober 2012.
- Hemerijck, A., “‘Contingente convergentie. De doorontwikkeling van de Europese verzorgingsstaat”, in: Ewald Engelen, Anton Hemerijck en Willem Trommel (red), *Van sociale bescherming naar sociale investering. Zoektocht naar een andere verzorgingsstaat*. Den Haag, Lemma, 2007, pp. 83-125.
- Hemerijck, A., *Changing Welfare States*, Oxford University Press, 2012.
- Jeugdwet, http://wetten.overheid.nl/BWBR0034925/Aanhef/geldigheidsdatum_18-12-2015
- Koole, R. en H. Daalder, “The Consociational Democracy Model and the Netherlands”, in: *Acta Politica*, Vol 37, Spring/Summer 2002, pp. 23-43.
- Memorie van toelichting bij de Participatiewet (toen nog aangeduid als: Invoeringswet Werken naar Vermogen), 2012, www.eerstekamer.nl/behandeling/20120201/memorie_van_toelichting/document3/f=viwmfo4wd2x9.pdf
- Nehmelman, R, “De Stelling”, in: *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht*, oktober 2014, pp. 324-332.
- Pierson, P., ed., *The New Politics of the Welfare State*, Oxford University Press, 2001.
- Raijmakers, L.N., *Leidende motieven bij decentralisatie. Discours, doelstelling en daad in het Huis van Thorbecke*. Kluwer, 2014 (dissertatie Universiteit Leiden).
- ‘Lokaal belastinggebied’, brief Raad voor de financiële verhoudingen aan Regering, 26 maart 2015, www.rob-rfv.nl/documenten/uitbreiding_lokaal_belastinggebied.pdf
- Rob, *Verschil moet er zijn. Bestuur tussen discriminatie en differentiatie*, Den Haag, 2006, Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Schuyt, K., *Noden en wensen. De verzorgingsstaat gezien als historisch fenomeen*. Rotterdam, Faculteit der Sociale Wetenschappen, 2013, inaugurele rede.
- SC, “Participatiewet wordt iets minder decentraal”, Den Haag, Sdu, nr 14, 15 september 2015.
- Swaan, A. de, *In Care of the State. Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*, Oxford University Press, 1988.
- Troonrede 2013, www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2013/09/17/troonrede-2013
- Visser, J. en A. Hemerijck, *A Dutch Miracle: Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands*, Amsterdam University Press, 1997.
- WMO-2015, Wet Maatschappelijke Ondersteuning, http://wetten.overheid.nl/BWBR0035362/geldigheidsdatum_18-12-2015
- *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Amsterdam University Press, 2006.